

TEORIJA VARSTVA ARHEOLOŠKIH SPOMENIKOV V NAŠI PRAKSI

Iva Mikl Curk

Posebnost arheološkega konservatorstva

UDK 75.025

THEORY OF CONSERVATION
OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS
IN OUR PRACTICE

POVZETEK

Sestavek naj bi bil osnutek priročnika za teorijo arheološkega konservatorstva na Slovenskem. Utemeljuje potrebo po posebni teoriji arheološkega konservatorstva, nato govori o definiciji arheološkega spomenika, o njegovi vrednosti, o posegih za varstvo snovi in o posegih za varstvo vsebine. Ob posegih za varstvo snovi govori predvsem o konservatorstvu v ožjem pomenu besede, ob posegih za varstvo vsebine pa o pravilnosti izkopavanja, o prezentaciji, o rabi arheološke metode nasploh v zgodovinskem raziskovanju itd.

The treatise is meant to be a draft for a compendium for the theory of archaeological conservation in Slovenia. It proves the need of a specific theory of archaeological conservation and, subsequently, discusses the definition of an archaeological monument, its value, the interventions designed for the preservation of material and those for the preservation of substance. As to the interventions for the preservation of material it mainly discusses conservation work in the narrower sense of the word while, as to interventions for the preservation of substance it talks about the correctness of digging, about presentation about the application of archaeological method in historical research generally, etc.

Arheologija, z gledišča javnega življenja veda, ki ima le malokdaj širšo odmevnost v tem življenju, navidez ne potrebuje še posebne konservatorske teorije in metodologij. Toda prav zato, ker se z njeno dejavnostjo nasploh srečamo poredko, morajo biti teoretična vodila za njeno ravnanje še toliko bolj izčiščena, jasna in tudi znana. Že površen poznavalec kulturne dediščine naše dežele ve, da je arheološka dediščina tako specifična, da moramo vedno znova potrjevati pravilnost dosedanje klasifikacije spomenikov in dediščine, klasifikacije, ki si pomaga pri razmejevanju tudi z akademskimi strokami. Arheologija, ki je ponekod predvsem označitev za posebno raziskovalno metodo v zvezi z dediščino preteklosti, druge za kulturno in umetnostno zgodovino sredozemskega starega veka, je pri nas v Jugoslaviji označitev za splošno in kulturno zgodovino vseh starih zgodovinskih obdobij, katerih spoznanje je v dobršni meri odvisno od arheološkega raziskovanja v zemlji ohranjenih sledov. Ti sledovi pa mnogokrat niso spoznavni na prvi pogled, predvsem pa navadno ni mogoče brž oceniti njihove prave starosti, zato je arheologija mnogokrat tudi pomožna veda pri proučevanju mlajših pojavov in jo zanima mnogo zgodovinske dediščine, ohranjene v zemeljskih plasteh.

Taka narava arheološke dediščine kot vira za proučevanje preteklosti močno določa specifičnost arheološkega konservatorstva. Za arheološko vedo je življenjsko pomembno zavarovati arheološke vire kar najbolj celostno. Te vire je namreč že časovna odmaknjenost tako zdesetkala, da ne moremo več napraviti nobene interpretacije in vsebinske rekonstrukcije, če bi dovolili proučevanju le do izbranega dela še ohranjene dediščine, in ne do celote. Že ta celota je namreč le majhen del tistega, kar je ustvarilo v materialu neko preteklo obdobje. Temu se pridružuje še dejstvo, da pojavov iz preteklosti skoraj nikdar ne razumemo povsem, zlasti ne v njihovih skrajnih vsebinskih potankostih. Zato so se v svetu pa tudi pri nas razvile specifične arheološke varstvene metode. Ugotoviti moramo še, da je zaradi ustreznosti in dostopnosti nekaterih (zlasti gradbenih) materialov v nekaterih deželah arheološka dediščina tudi oblikovno mnogo bolj oddaljena od kulturne dediščine mlajših obdobij kot v drugih. Ob vseh teh spoznanjih se varstvene metode razvijajo vsak dan in posebna naloga služb v nacionalnih mejah je najti prostoru in dediščini najbolj ustrezne delovne metode. Odtod tudi naša prizadevanja.

Strokovnjaki za delo z arheološkimi najdbami in najdišči so med vsemi zaposlenimi v Sloveniji tako maloštevilni, pri tem pa še tako enotno šolani, da se nam vsiljuje vprašanje, zakaj govorimo o arheologu konservatorju, ali bolje, zakaj bi moral to ali ono strokovno delo opraviti prav arheolog konservator. Posebnost strokovnega varstvenega dela, torej konservatorstva nasploh, je prav v tem, da proučuje vzroke propada materialne dediščine in pogoje za njeno ohranitev. Vse konservatorstvo je torej stroka, ki mora zelo hitro odgovarjati na sprotne zahteve družbe in ki mora prav usmerjati nenehni dvogovor družbe in spomenika oziroma celotne dediščine. Za to obliko dela pa mora biti arheolog prav gotovo došolan. Doslej nas je pri nas v pretežni meri došolala praksa, zdaj pa je že nekaj možnosti, da v obliki sporazumno dogovorjene tovariške izmenjave spoznanj in institucionaliziranih tečajev skrajšamo ta proces izobraževanja ob lastnih izkušnjah. Zato moramo govoriti o arheologu konservatorju tudi v naši praksi. Vrsto posebnih varstvenih opravil mora torej res opraviti arheolog konservator, ne arheolog, ki je po naključju za kratek čas v Zavodu ali pa je čustveno prizadet zaradi usode dediščine, marveč tisti, ki je že preveril svoje izkušnje. Zapisali smo že, in praksa je to potrdila, da arheolog konservator dela predvsem z nepremično terensko arheološko dediščino (ne samo s spomeniki), in sicer tako, da jo obravnava kot pojav v okolju in kot aktivno kategorijo v vseh družbenih interesih in za te interese.

Arheološki spomenik, arheološka dediščina

Arheološki spomenik je tvorba, ki ima poseben pomen za našo družbeno stvarnost, je vsak materialni arheološki sklop, ki je priča in vir spoznanja o nekem zaokroženem dogajanju v človekovi stari zgodovini in ki ga obenem želimo tudi deloma ohraniti v njegovem neposrednem materialnem tkivu za prihodnost. S tem pojmom označujemo vse, od nedotaknjene arheološkega najdišča z ohranjenim inventarjem (drobnimi arheološkimi predmeti) in z zaporedjem zemeljskih plasti prek posameznih delov takega najdišča, zbirk arhe-

oloških predmetov z znanimi najdiščnimi podatki ali drugimi posebnostmi pa do posameznega arheološkega predmeta z opaznejšo izpovedno vrednostjo. Spomenik je torej gradivo tudi za jutrišnjo vedo, za rodove, ki prihajajo. Povezan arheološki sklop pa je najdišče z zemeljskimi plastmi in v njih ohranjenimi sledovi zavestnega delovanja človeka v stari zgodovini, pa tudi le del takega najdišča, ki še omogoča vsebinsko rekonstrukcijo dogodka ali pojava. Spomenik je tudi vsak predmet ali skupina predmetov, ki omogoča razlagati kakšen družbeni pojav iz preteklosti. Pomembno pa je, da za spomenik proglašene objekta nočemo niti z raziskovanjem povsem uničiti ali spremeniti.

Iz arheoloških dob pa so ohranjene še druge materialne tvorbe in sledovi, ki z njimi ne nameravamo tako ravnati, ki gornji zahtevi ne ustrezajo ali pa imajo druge vsebinske razsežnosti, ki so za nas pomembne toliko, da jih spoznamo. V tem primeru govorimo o arheološki dediščini. Dediščina je najprej gradivo za današnje arheološko proučevanje, je tkivo poselitve v posameznih obdobjih stare zgodovine, je sled rabe naravnih dobrin in sozvočje vseh teh sledov s komunikacijami in prostorom.

Snovno so arheološki spomeniki lahko zemljišča in topografske enote skupaj z ohranjenimi zemeljskimi plastmi in včasih tudi z ustreznim prostorom, lahko pa so le posamezen ruševinski arheološki objekt in arheološki predmet. K dediščini pa sodijo mnogokrat še nekatere strukturalne značilnosti v prostoru.

Arheološka dediščina pomeni obenem z arheološkimi spomeniki za našo družbo vrsto vrednot. V spomenikih in dediščini nasploh vsebovane vrednote pozitivno vplivajo na človekovo počutje in prispevajo k njegovemu snovanju, čeprav niso najbolj potrebne za njegovo najbolj preprosto, biološko življenje, ugodno delujejo na človekovo delo, stanovanje in preživljanje prostega časa. Arheološka dediščina, tako kot druga, predvsem aktivira človekovo duševno življenje, saj vsebuje vrsto trajnih podatkov, virov za raziskovalno delo, vsebuje tvorbe, ki ustrezajo človekovemu naravnemu in pridobljenemu estetskemu čutu, je dokument povezanosti s preteklostjo, dokument poti, ki jo je človeška družba prehodila v svojem razvoju, je dokument o preverjanju vrednot z rabo in dokument o načinu rabe naravnih dobrin. Poleg vsega tega pa pomeni arheološka dediščina kot prostor, zemljišče ali kot predmet zbiranja tudi precejšnjo materialno dobro.

Neposredno tkivo arheološkega spomenika zaradi fragmentarnosti in časovne odmaknjenosti nima praktične funkcije. Ta trditev pa kaj lahko povzroči nevarnost, da bo kdo gledal na arheološki spomenik kot na tujek v okolju, kot na neko ekskluzivno posebnost, ki ovira razvoj prostora. V resnici pa je arheološki spomenik, se pravi najdišče, bodisi v izročeni, bodisi v deloma raziskani in tudi za boljše razumevanje opremljeni obliki, pomembna vsebinska in likovna obogatitev okolja, determinanta ožjega prostora, javen kulturni objekt, obogatitev tudi za delovno okolje, točka za turizem in rekreacijo.

Vse to pa ne sme zabrisati osnovne težnje varstva arheoloških spomenikov, da mora dobro in pretehtano izbran del teh spomenikov ostati predvsem rezervat za raziskovanje, ki le njegovi zemeljski površini (krovna plast nekako do globine 0,8 metra) in prostoru lahko namenimo še drugo, a primerno začasno sodobno funkcijo.

Ukrepi za varstvo arheoloških spomenikov in dediščine

Valorizacija

Najprej spregovorimo o nepremični dediščini, saj je v dobršni meri bolj problematična, terja več prizadevanja v procesu družbenega in prostorskega planiranja itd.

Gotovo je osnova vsakega uspešnega ukrepa njegovo primerno načrtovanje. Dobro izdelana teoretična izhodišča omogočajo vsem nosilec odločanja pravilno odločanje. Taka teoretična izhodišča so prav gotovo najprej kar najbolj točna strokovna arheološka označitev območja, objekta ali materialne tvorbe na podlagi natančnega površinskega rekognosciranja, ki mu v izjemnih primerih, ko gre za izredno pomembne enote ali povsem neproučene objekte, pridružimo še nekaj orientacijskega arheološkega izkopavanja, ali bolj sondiranja. Na podlagi arheološkega strokovnega raziskovanja ugotovimo, ali moremo tvorbo šteti za spomenik in jo tudi pravno uvrstiti med spomenike. Ta pot je, kot smo že ugotovili, zaradi narave stvari same pri arheološki dediščini dokaj preprosta.

Vrednote posameznega arheološkega objekta se med seboj močno razlikujejo in tako se seve močno stopnjuje tudi vrednost posameznega arheološkega spomenika in objekta iz dediščine. Zaradi praktičnosti vezemo to stopnjevanje na tri vrednostne kategorije. Če v okviru strokovnega dela pri uvrščanju v katero od teh vrednostnih kategorij upoštevamo za kulturne spomenike nasploh njihovo zgodovinsko vrednost, izjemnost, pričevalnost ali avtentičnost, individualnost ali izvorno opredeljenost, čustveno, estetsko, dokumentarno in prostorsko vrednost ter mesto v znanosti, si pri strokovnem delu z arheološko dediščino pomagamo predvsem s teritorialno odmevnostjo izpovedi arheološke dediščine. V prvo kategorijo so tako uvrščeni, kot je že bilo večkrat zapisano, tisti kompleksni arheološki spomeniki, katerih izpoved je pomembna za staro zgodovino vse Srednje Evrope in severnega Balkana. V drugo kategorijo sodijo republiško in regionalno odmevni spomeniki in sestavine dediščine, v tretjo pa lokalno pomembni spomeniki in sestavine dediščine. Pribijmo pa slej ko prej, da uvrščamo v te tri kategorije zlasti z vidika arheološke vede in proučevanja in da je tako uvrščanje samo eden od pripomočkov za delo, nikakor pa to ni popolno vodilo za dokončno usodo spomenika ali dediščine.

Kot vsi drugi družbeni pojavi morata biti tudi varstvo in raba dediščine vključena v vedno znova obnavljano družbeno planiranje. Pri tem so pa zelo pomembne vse v dediščini vsebovane vrednote, ne le tiste, ki so nam pomagale pri strokovnem določanju treh vrednostnih kategorij. Zaradi vsega tega je treba pomenske komponente dediščine vedno znova razčlenjevati in poglobljati spoznanja o njenem pomenu za današnji čas. S tem, da smo znano nepremično dediščino že pred časom uvrstili v tri vrednostne kategorije, smo dosegli, da ne bo treba ob vsakem posegu spet primerjati objektov iz približno 3000 topografskih enot, v katerih na slovenskih tleh obstaja arheološko tkivo.

Arheolog konservator pa bo v okviru valorizacije opravil predvsem tisti del strokovnih opravil, ki nastajajo zaradi nuje po zavarovanju, znanstvene arheološke osnove za ta opravila pa mu bodo v večini (ne vseh!) primerov prispevali drugi arheološki strokovni delavci.

Gotovo moremo kategorizirati po izpovedni vrednosti tudi premično arheološko dediščino, toda za praktično varstveno delo, razen za delo v okviru varnostnih načrtov muzejev, ta kategorizacija ni tako pomembna, da bi se kazalo z njo pri teoretičnih osnovah kategorizacije dalj ukvarjati.

Določanje varstvenega režima

Določanje varstvenega režima, ali bolje oblikovanje strokovnih osnov za varstveni režim, je prav gotovo temeljno strokovno konservatorsko delo. Ta delovni proces daljnosežno in dokončno vpliva na življenje spomenika in dediščine. Določanje varstvenega režima je pomemben element družbenega planiranja, tisti element, ki daje snov za našo časovno, prostorsko ali kar zgodovinsko ozaveščenost.

Za praktično rabo smo že pred časom oblikovali kriterije za tri različno stroge varstvene režime in razčlenili, kako se med seboj razlikujejo. Za stopnjo smo se odločali in se še odločamo na podlagi vrednosti spomenika, njegove prostorske kvalitete in njegove fizične ohranjenosti. Predlog novega Zakona o naravnih in kulturnih dediščini prenaša zdaj v skladu z ustavnim besedilom stopnjevanje varstvenega režima celo v definiranje spomenika: spomenik in dediščino bomo poslej vse bolj obravnavali glede na to, kaj nameravamo z njima. Slej ko prej narekuje najstrožji varstveni režim, naj se ohrani spomenik kar najbolj v izročnem stanju. Na spomeniku so dovoljeni le posegi za tako ohranitev — raziskovanje, konservacija, prezentacija. Nekaj originalne snovi spomenika pa naj vsekakor ostane (na nepremičnem spomeniku so to tudi zemeljske plasti vsaj v pomenu kontrolnega bloka) čim bolj nedotaknjene. Tudi obravnavanje pravih arheoloških rezervatov štejem za prvi režim. Drugi, blažji varstveni režim, dopušča spremembo na spomeniku in dediščini, vendar tako, da ohranjamo njegove spomeniške lastnosti. Pri arheološki dediščini to pomeni, da zavarovalno izkopavanje celotnega kompleksa reši drobne najdbe in strokovne podatke, nepremične sestavine pa lahko tvorijo element v na novo oblikovanem okolju ali objektu. Pri tretjem, najblažjem režimu so dopustni vsi drugorodni posegi na dediščini, tudi popolno prestrukturiranje tkiva, le da moramo stanje v objektu pred uničenjem, včasih tudi ob drugorodnem posegu, dokumentirati.

V praktičnem arheološkem delu izvajamo prvi režim tudi tako, da zavarujemo in uredimo v obliki arheološkega parka vse na površini vidne sledove (zid, gomila, nasip, trasa, groblja, kamnolom itd.) in čim več naravnih jam — arheoloških najdišč. Pri oblikovanju arheološkega parka v arheoloških točkah na izrazitih višinskih postojankah upoštevamo tudi optično povezavo točke z drugimi sorodnimi v bližini (npr. skupina gradišč). Gozd in travniki na višinskih arheoloških točkah so navadno prav kvalitetna opora varstvenemu režimu. Kadar predlagamo prvi režim za površine starega naselja na višini, naselja, ki je celo ohranilo tlorisno ali fortifikacijsko izročilo iz starih dob (npr. Kortina pri Pridvoru), skušamo tako situacijo ohraniti prav tako čim manj spremenjeno. Če je naselje skozi zgodovino spremenilo svojo prvotno podobo, se prvi režim nanaša na ohranjenost zidovje itd. Arheološki park je kaj lahko tudi sestavina oblikovanja v ravninskih naseljih, mnogokrat pa moramo za realizacijo prvega režima v teh naseljih predlagati tudi prezentacije ostalin v javnih ali celo zasebnih objektih, saj je dinamika izrabe prostora tu navadno večja. Prizadevamo si, da bi ohranili ali celo rekonstruirali mrežo komunikacij in parcel, če

je tudi ta spomeniška sestavina. Gotovo pa morajo soditi vse s prvim režimom zavarovane površine v program kulturnega življenja vsaj ožje teritorialne enote.

Drugi varstveni režim izvajamo v praksi največkrat tako, da pred spremembo ali pred uničenjem opravimo zavarovalna izkopavanja, nepremičnine pa le tu in tam v skladu z možnostmi, tudi z dokaj svobodnimi oblikovanji, vključimo v sodobno rabo prostora. Zavarovalna izkopavanja štejem za pomemben konservatorski poseg. Opravimo jih po vseh normah arheološkega izkopavanja, le omejimo jih na iskanje povezanih podatkov, in sicer znotraj prostora, ki bo spremenjen ali uničen. Pri teh izkopavanjih igrajo pomembno vlogo sonde, le na nujnih sklopih opravimo ploskovno izkopavanje.

Ob napredku gradbene tehnike je treba danes vse bolj misliti, na to, da pri tretjem varstvenem režimu skoro ni več mogoče tako spremljati gradbenega dela, da bi hkrati razbirali arheološki podatek. Arheolog bo lahko rabil le profile strojnih izkopov. Zato je treba predvideti nekaj kratkotrajnih, dobro lociranih ročnih izkopov v okviru gradbenega dela in se dogovoriti zanje. To je še vedno tisto, čemur pravimo arheološki nadzor, in je seve tudi konservatorski poseg.

V praksi obravnavamo navadno eno samo obsežnejšo tvorbo iz arheoloških dob z več, neredko celo z vsemi tremi varstvenimi režimi.

Določanje varstvenega režima je, kot rečeno, izrazito planiranje, priprava strokovnih osnov zanj pa svojevrstno strokovno delo, ki ga štejem za jedro arheološkega konservatorstva.

Pri tem nam koristijo še naslednja spoznanja. Arheološki varstveni poseg se v raznih delovnih fazah vključuje v gradbeno delo. Pri posamezni graditvi je treba faze vnaprej določiti, da bi odpadli še mnogi konflikti, ki so se porajali v praksi v zadnjem času. Pri načrtovanju je dalje treba upoštevati, da je nekaj pomembnejših arheoloških območij v Sloveniji (gotovo jih bo moralo potrditi že regionalno načrtovanje) še tako malo pojasnenih, da njihove usode ni mogoče v podrobnostih določati vnaprej. Nujno bo treba, da se bosta pred dokončnim urbanističnim načrtovanjem in izdelavo projekta objekta investitor in imetnik dogovorila tudi z vsemi drugimi interesenti o izvedbi arheološke raziskave, ki bo ena izmed osnov za dokončno načrtovanje. Pa tudi sicer mora soditi interpretacija arheološke dediščine na prostoru med osnove za načrtovanje. Arheolog konservator se mora ustrezno izobraziti za to vrsto dela.

Kjer se varstvo arheološke dediščine srečuje s kmetijstvom, velja ugotovitev, da mnogi intenzivni načini obdelave in melioracije arheološko dediščino prav tako uničujejo kot gradbišča. Pravno so ta problem v naši praksi do sedaj nekoliko manj urejali, zlasti ker za te posege ni treba posebnih dovoljenj. Zato je tudi na tem področju jamstvo za dobre rešitve le kvalitetno družbeno načrtovanje. Mogoče bo arheološko dediščino najlažje varovati, če si bomo prizadevali, da bi posamezne površine intenzivne obdelave razmejili prav tam, kjer so v zemlji arheološki sledovi, pa tudi stare parcelne meje in komunikacije. Tako se starina mnogo lažje ohrani in aktivira, kot če je tujek sredi intenzivno obdelanega polja, ki ga plug vsako leto tesneje obkroža, dokler ga »po nesreči« ne uniči.

Kjer se varstvo arheološke dediščine srečuje z gozdarstvom, pa ugotavljamo, da že to dejstvo širše načrtovalsko reši vrsto problemov. Gozd lahko npr. v

krajini zelo primerno poudari mesto arheološkega spomenika ali območja, varuje pa tudi, če z njim prav gospodarimo (brez radikalnih posegov v tla, torej po gozdarski metodologiji na tradicionalni način), mnoge detajle spomenika. Le ponekod je treba predvideti dodaten konservatorski ukrep, da ustrezno zavarujemo ali prezentiramo del arheološkega stavbnega spomenika, ki mu je gozdna vegetacija načela vezivo in ga sploh fizično ogroža.

Arheologu konservatorju narekuje pripravljane osnov za načrtovanje, da se ustrezno pouči o osnovnih normah prostorskega in ekonomskega načrtovanja in da svojo izkušnost tudi dokaže s poskusnimi deli. Ne moremo dovolj svariti pred sezname sicer skrbno opisanih in z raznimi drugimi arheološkimi podatki razloženih arheoloških najdišč. Ti so v naši dosedanji praksi tu in tam nadomeščali prave spomeniške ređe oziroma plane za rabo, varstvo in, če hočete, celo razvoj arheološke dediščine.

V vsako načrtovanje, torej tudi v priprave osnov za določanje varstvenih režimov, vsekakor sodi tudi ocena finančnih možnosti. Dosedanja praksa je kaj drastično poučila tako strokovnjake kot imetnike spomenikov, da so osnove načrtovanja virov financiranja tudi strokovno varstveno delo. Že nekaj časa nam je jasno, da je arheološko zavarovalno delo v interesu investitorja na zemljišču in da mora investitor nositi del stroškov ali celo vse stroške izkopavanja. Toda prav tako nam je jasno, da je varovanje arheološke dediščine pomembna obogatitev narodove kulture in znanosti. Varstvenega posega, ki bi služil le enemu družbenemu interesu, skoroda ni. Zato je druga zelo pomembna sestavina strokovnega konservatorskega dela v okviru planiranja, ožje gledano v določanju varstvenega režima, da pravočasno ugotovimo in predstavimo vse interese in vse interesente za posamezno varstveno delo, pokažemo pa tudi možnosti za ustrezen dogovor in za ustrezno združevanje sredstev. Sodimo, da bo to treba narediti vsaj za vsak večji arheološki kompleks posebej.

Določanje varstvenega režima za premično dediščino je v naši praksi lažje: praviloma je zanj predvidena muzeološka ali njej ustrezna obravnava. Kaj pomeni neposredno varstvo snovi v tem sklopu, bomo še govorili. Pomemben varstveni ukrep v zvezi s premično dediščino pa je kontrola nad prenosom in premeščanjem te dediščine. Toda tu gre že bolj za varstvo vsebine še vedno v okviru enotnega režima za varstvo premične dediščine, zato tudi o tem pozneje.

Dokumentacija

Na prvi pogled je dokumentacija nekega stanja ali posega le spremljevalka konservatorskega dela. V resnici pa je nemalokrat dobra dokumentacija edino jamstvo, da bomo mogli ohraniti vsaj nematerialne (včasih pa tudi materialne) vrednote dediščine.

Že po naravi vede in vira za raziskovanje je arheolog vzgojen tako, da skrbno dokumentira vsak detajl, ki se pokaže pri izkopavanju. Tako mora ravnati tudi ob vseh drugih spremembah na dediščini, še posebno ob konservatorskih posegih. Tudi ob konservatorskem posegu se nam včasih za kratek čas pokažejo taki sklopi v snovi, kot jih nikoli več ne bomo mogli videti, prav tako kot pri arheološkem izkopavanju. Vse tisto, česar ob taki priložnosti ne zapišemo, se kaj lahko pozabi in izgubi za vselej.

Grafična dokumentacija se ravna deloma po vodilih gradbeniške dokumentacije, deloma pa je arheologija razvila svoja vodila. To in ono bo gotovo še treba dopolniti. Gotovo pa drži, da je grafična dokumentacija narejena, kot je treba, če je narejena v dokaj obstojnem materialu in če je tudi nekajkrat kopirana, če je v priročnih in preglednih formatih, če prikazuje načrtovane in izvedene spremembe, če daje ustrezne interpretacije in če jo more čez leta brati tudi drug uporabnik. Zato je koristno, da grafična dokumentacija uporablja kar največ že sporazumno dogovorjenih in tudi v tisku uporabljenih znakov, hkrati pa morajo biti vsaj vse skupine grafičnih listov dokumentacije opremljene z dobro legendo.

Podobno velja, seve mutatis mutandis, za besedno in fotografsko dokumentacijo. Pri slednji moramo še upoštevati staranje materiala in moramo posebno pomembno gradivo pravočasno prefotografirati.

Skrb za dokumentacijo seve ni nič specifičnega pri delu arheologa konservatorja, marveč je sestavina vsakega arheološkega dela. Vendar pa se dejstvo, da prav skrbimo za dokumentacijo, prav usodno ujema z varstvenimi interesi: od mnogih sestavin arheološke dediščine ne bo ostalo drugega kot objave in dokumentacija, ki jo bo mogoče uporabiti za dodatne analize.

Še nekaj je treba reči v zvezi z dokumentacijo in z arheološkim konservatorskim delom. Dokumentacijo moramo zbirati prav v interesu varstva tudi za objekte, kjer se (navidez) nič ne dogaja. Ta dokumentacija je pomemben varstveni ukrep za morebitne izjemne in hitre spremembe stanja, npr. ob naravnih nesreči.

Gotovo ne moremo arhivirati vse dokumentacije na enem kraju. Vsekakor pa moramo težiti k temu, da bo kar najbolj široko uporabna, za čim več raziskovalnih in varstvenih ter popularizacijskih opravil, težiti moramo pa tudi k temu, da bi vse organizacije vselej vedele, kje lahko dobe vse, kar potrebujejo za svoje delo.

Vemo, da še tako dobra dokumentacija ne more nadomestiti objave. Če javnosti ne sporočimo tega, kar je javnosti (pa četudi le strokovni) namenjeno, je strokovno delo zgrešilo svoj namen.

Razmnoževanje, pravilno arhiviranje in objavljanje dokumentacije je torej eno izmed temeljnih jamstev za uspešno varstvo dediščine. Zato je spremljanje in usmerjanje pripravljavanja in shranjevanja dokumentacije tudi strokovno varstveno delo in vsaj nekaj tega sodi med konservatorjeva strokovna opravila.

Neposredni ukrepi za varstvo snovi

Te ukrepe štejejo za konservacijo v ožjem pomenu besede. Konserviranje arheološkega spomenika kaže nekaj posebnosti, ki jih narekuje narava teh spomenikov. V naših krajih (in drugje po naši zemljepisni širini) ni arheološki spomenik nikoli, tudi ko so njegove nepremične sestavine raziskane in predstavljene, vsebinsko blizu ruševinam iz mlajših dob. Zato moramo šteti tudi pripravo zavarovalnega izkopavanja za neposredni ukrep za varstvo snovi arheološkega spomenika.

Za nekatere arheološke najdbe je sprememba okoliščin ob izkopavanjih slej ko prej taka nesreča, da ti predmeti lahko v najkrajšem času povsem razpadejo in ni mogoče ovrednotiti v njih vsebovanega podatka. Zato mora imeti

vsako izkopavanje, tudi zavarovalno, pred začetkom trdno dogovorjeno zvezo z enim od konservatorskih laboratorijev, ta pa mora imeti stalno ali improvizirano komoro, v kateri bo mogoče vsaj za nekaj časa shraniti izredno občutljive najdbe v podobni mikroklimi, kot je bila v zemlji. Za to smo pri nas do sedaj iz raznih vzrokov mnogo premalo naredili. Gotovo bo izboljšanje tega stanja ena od prvih organizacijskih nalog v varstveni službi, ne pa skrb, ali bo morebiti stala ta ali ona organizacija za pol stopničke previsoko.

Neposredno konservacijsko delo na nepremičnih in premičnih arheoloških spomenikih lahko precej usmerjamo po mednarodnih normah, ki so jih izoblikovali v desetletjih.

Nepremični arheološki spomenik je pri nas skoraj vedno, premični pa mnogokrat v zelo fragmentarni podobi, v njem je včasih ohranjene le nekaj odstotkov prvotne snovi. Zato vedno znova velja, da skušamo kar najbolj izločiti negativne kemične in fizične vplive na neposredno snov, vplive, ki povzročajo razpad prvotne snovi. Ruševini ali predmetu nato skušamo vrniti nekaj izlužene in razpadle snovi in veziva, a vselej le do tiste mere in v taki sestavi, kot nam narekuje ohranjena prvotna snov. Naposled je treba ruševino ali predmet skoro vedno še zavarovati pred novimi poškodbami z impregnacijo ali z drugače ustrezno mikroklimo. Pri tem pa se vedno zavedamo, da smo nekaj procesov zadržali, povsem ustavimo jih le izjemno, zelo možno pa je, da smo z delom sprožili nove procese. Tako skoro nikoli ne moremo šteti konservacije snovi za popolno, dokončno — to delo je trajen proces.

Ta dela in teoretične osnove zanje so predmet cele vede — konservatorstva v ožjem pomenu besede, ki mu rečemo tudi restavratorstvo. V svetu, sčasoma tudi pri nas, se s konservatorstvu posvečenimi raziskavami ukvarjajo inštituti. To in ono v delovnih metodah je še pod vplivom ekskluzivnosti obrtniškega izročila in v interesu varstva patentov zavito v molk. V naši družbeni stvarnosti za tak molk ni vzroka — vsi posegi in načini dela morajo biti javni in dostopni preverjanju na vsakem koraku.

Kot je vsak spomenik tudi individualno tkivo, tako je mnogokrat individualna tudi njegova snov, še posebej pa procesi njenega razpadanja, tudi pod vplivom posebne usode spomenika in posebnih okoliščin. Zato zahtevajo vsi obsežnejši posegi in tisti na posebno občutljivem tkivu res svoj raziskovalni proces, ki iz njega izvira recept dela.

Zelo poenostavljeno lahko opišemo, kaj navadno pomenijo v praksi zgoraj naštetih dela. Objekt ali predmet najprej mehanično in kemično čistimo. V objektih izločimo škodljivi vpliv talne in meteorne vlage oziroma zmanjšamo njeno osciliranje na minimum. To naredimo s primernimi drenažami, izolacijami in s pokrivanjem. Izlužene snovi in veziva dodajamo na mehanski, pa tudi kemični način. Na mehanski način dodajamo v stavbne ostaline zidarska veziva in statične opore (in sicer na tradicionalni način zidanja ali pa z injektiranjem pod pritiskom), na kemični način pa fiksiramo oziroma spremenimo kemično sestavino sčasoma nastalih kvarnih snovi v stavbni ostalini ali predmetu. Kemični način pospešimo s fizikalnimi vplivi (vakuum, pritisk, temperatura). V objekte vračamo tudi nekatere uničene elemente, o katerih smo povsem prepričani, da so v njih tudi bili. Mednarodna norma, ki jo spoštujemo tudi pri nas, pa je, naj vsi dodatki veziva po svojih lastnostih vsebinsko ne bodo dosti različni od prvotne snovi, pa čeprav nosijo pečat svojega časa. To velja

za vse snovi, od raznih kemikalij prek cementne malte pa tja do kamna in opeke za zidavo.

Seveda je stvar določitve varstvenega režima in gospodarjenja z dediščino, da določi obseg in intenzivnost konservacije. Gotovo pa moramo posebno intenzivno obravnavati vsaj vse objekte, ki jim določimo prvi varstveni režim, in vse pomembno gradivo v muzejskih zbirkah.

Samo po sebi je umevno, da vsak poseg spremlja dokumentiranje, saj se nekateri elementi v spomeniku ob delih povsem spremene.

Nenadna naravna ali druga nesreča lahko v hipu poruši razmerja tudi v konservirani in zavarovani dediščini. Tak objekt (pa naj bo porušen ali poplavljen spomenik ali police muzejskega depoja) zavarujemo najprej tako, da skušamo preprečiti dodatne poškodbe. Ko se pozneje v deloma normaliziranih razmerah lotimo dela, moramo slediti predvsem logiki poškodbe. Arheološki spomeniki in situ so morda zaradi narave stvari same manj ranljivi kot spomeniki drugih vrst. Prav posebnih delovnih procesov, ki bi jih ne poznali z izkopavanj in s konservatorskih del, ne vidimo, pa najsi bo treba poškodovani spomenik sanirati ali povsem odstraniti.

Gotovo konservacija ni delo arheologa konservatorja. Je enakovredna sestavina arheološkega muzejskega in spomeniškovarstvenega dela. Ena izmed najhujših pomanjkljivosti naše prakse je pomanjkanje specializiranih delavcev in materialnih možnosti za njihovo delo. Toda spremljanje, kako se držimo varstvenih načel v vsakem neposrednem konservacijskem posegu, kdorkoli že ga izvaja, mora soditi in sodi med delovne naloge konservatorja.

Ukrepi za varstvo vsebine

Z golo konservacijo snovi še zdaleč nismo opravili vsega konservatorskega dela in vsega, kar določajo varstveni režimi. Nematerialna vrednostna komponenta je naposled tisto, kar označuje naravno in kulturno dediščino. Strokovno delo v zvezi z ukrepi za varstvo vsebine arheološke dediščine in spomenikov je najprej konservatorska priprava osnov za družbeno planiranje z dediščino in spomeniki. Podrobneje smo že govorili o tem v posebnih razčlenitvah valorizacije in določanja varstvenega režima (gl. zgoraj!). Pozornost bomo posvetili le še nekaterim posebnostim.

Tudi vsebino spomenika varujemo po podobnih načelih kot snov: izločimo kvarne vplive, dodamo za razumevanje potrebno in ustvarimo najprimernejše vzdušje za dojetje spomenika. V tem smislu moramo predvsem razmišljati o načinih prezentacije spomenika. Gotovo pa je pomemben in za arheološke spomenike brezpogojno obvezen način prezentacije spomenika objava arheološkega spoznanja.

Arheološki spomenik je v izročeni obliki, tudi po arheološkem raziskovanju navadno tak, da ga še strokovnjak, ki se z njim ni intenzivneje ukvarjal, na prvi pogled zelo težko »bere«. Še mnogo težje je to za ljubitelja. Zato moramo arheološki spomenik, ki smo mu namenili kulturno in rekreacijsko vlogo za širše občinstvo, prezentirati — predstaviti javnosti — tako, da celoto ali najbolj opazno ali najbolj pomembno sestavino spomenika poudarimo in komentiramo. Pri poudarjanju in komentiranju spet zadenemo ob možnost in nemožnost rekonstrukcije. Gotovo najmanj pogršimo, če se s preudarkom ravnamo po

aksiomih »Ne rekonstrukcija, le anastilozna« in »Arheološkemu spomeniku je treba dodati za razumevanje nujen element«. Za anastilozo štajemo tudi popolno rekonstrukcijo nekega elementa, o katerem jasno vemo, da je bil prav tak. Pri anastilozni igrata zelo pomembno vlogo pozitivno spoznanje z raziskovalnimi procesi arheološke vede in pravilna interpretacija arheološkega izsledka. Dodajanje raznih veznih členov pa je ustvarjalno dejanje, ki terja poleg popolnega razumevanja spomenika tudi kvalitetne oblikovalske sposobnosti, tako da bo dodatek v duhu objekta, da ga ne bo motil in da bo hkrati spoznaven. Vsako odločitev naj zatorej pripravlja strokovni team. V tem teamu morajo biti zagotovo tudi raziskovalec objekta, konservator, ki spremlja usodo dediščine v ožji regiji, in drugi konservator, ki bedi nad dediščino v nacionalnem merilu. Kriteriji končne strokovne odločitve pa naj bodo spet dostopni tudi v tisku — le tako bodo možne poznejše korekture.

Ker je arheološko izkopavanje raziskovanje, ki spreminja izročeno obliko spomenika, in po drugi strani konservatorski poseg, ki mora rešiti vsebino spomenikov (čeprav je ob spremembi prvotnega zemljišča snov deloma zgubila svojo vrednost), je med ukrepi za varstvo vsebine arheološke dediščine tako zelo pomembno prizadevanje za pravilnost arheoloških izkopavanj.

Vselej se moramo zavedati, da danes slabše izkopavamo, kot bi nam razvoj tehnike in stroke dopuščal jutri. Izkopavajmo torej tam, kjer moramo, trudimo se, da bo ostalo še dovolj zemljišč, kjer bo mogoče izkopavati tudi v prihodnosti.

Za celo knjižnico je razprav, ki so jih v svetu posvetili problemom pravilnega izkopavanja. Pravilno moduliranje norm je slej ko prej še vedno odvisno od znanja vodje izkopavanj in od njegove izkušnosti, da predvidi vse, kar bo potrebno za interpretacijo. Zato tudi posvečamo tako pozornost vodstvu izkopavanja. Izkopavanje poteka tako in izsledek dokumentiramo tako, da je mogoče situacijo v najdišču tudi pozneje idejno rekonstruirati, in sicer v vseh treh razsežnostih. Obvezen zaključek izkopavanja je šele publikacija izsledka. Pravica do izkopavanja je vezana na organizacijo in na arheologa. Organizacija mora biti taka, da redno opravlja ustrezno arheološko delo, arheolog pa mora dokazano obvladati načine interpretacije in poznati problem najdišča, tematsko ali teritorialno. Arheologov neposredni delež pri interpretaciji izsledka ščitijo tudi pravice t.i. arheološkega avtorstva. Tako je arheologu na voljo razumno določen termin za pripravo osnovne publikacije izsledka, sicer pa je njegovo delo, tudi v okviru izkopavanj, last skupnosti, ki mu je to delo po načelih menjave dela omogočila. Ker se ta tematika obravnava tudi sicer v vsak dan dostopnem tisku, se nam tu ne zdi potrebno več povzemati.

Gotovo moramo spregovoriti v zvezi z izkopavanji še nekaj besed o varstvu materiala oziroma najdb pri izkopavanjih. Tematika je sicer v dobršni meri muzeološka, kadar pa gre za zavarovanje izpovedi najdb, je naloga konservatorja, da ukrepa skupno s kustosom. Tako ne bomo več posebej govorili o konservaciji in hranjenju arheoloških najdb v primerni muzejski oskrbi in prav tako ne o varnosti v muzejskih zbirkah in depojih. Posebej pa moramo spregovoriti o gradivu, ki ima le dokumentarno vrednost, po obdelavi izsledka pa navadno zelo obremenjuje muzejski skladiščni prostor. To je minorno, stereotipno gradivo, opeka, hišni lep, deli žebeljev, drobci kovin in vse tiste množine predvsem rimske in srednjeveške keramike, ki imajo statistično, ne pa

oblikovne vrednosti. V preteklosti so to gradivo sprva zametavali že med izkopavanjem, ne da bi ga upoštevali. Danes je nepogrešljiv vir za raziskovanje. Terenski zapisniki, kartiranja itd. ga upoštevajo v celoti. Od tod dalje pa gradiva ne obravnavajo po enotnih vodilih; po tem se razlikujejo med seboj še velika, vzorčna in vzorna izkopavanja po svetu. Za našo rabo bi lahko rekli, da se ravnamo po možnostih izkopavanja, predvsem pa po kvaliteti in vrednosti najdišča. Gradivo kaže do priprave prvih izsledkov shraniti kar najbolj v celoti. Kadar je ekipa izurjena, delamo lahko mnogo oblikovnih analiz že ob izkopavanju. Pozneje bomo pa morali del gradiva, ki nima muzeološke in druge individualne znanstvene vrednosti in ki ga ne inventariziramo, je pa kot količina in kot material popolno popisano v besedni in po potrebi tudi grafični dokumentaciji izkopavanj, odstraniti iz skladišča. To še vedno storimo najboljše tako, da ga spoznavno označenega zakopljemo na kraju izkopavanja.

Tudi nadzor nad prometom s starinami sodi med ukrepe za varstvo vsebine. Tu je gotovo malo razlik med posameznimi vrstami dediščine. Strokovnjaki po svetu ugotavljajo, da je edini način za boj proti temu, da bi zbiralci spominkov uničevali najdišča tak, da ponudimo zbiralcem možnost, priti na zakonit način do spominkov. V mnogih deželah namenjajo del ob izkopavanjih izločenega gradiva za spominke in povsod vse bolj pritegujejo tudi ljubitelje k delu ob izkopavanjih, anketiranjih itd. Mnogo je del, ki jih lahko ljubiteljski s pridom opravi, in mnogo je načinov, da arheološka veda bolj neposredno spregovori ljudem in da arheološka dediščina prav neposredno opravi del svoje vloge. Gotovo pa pri tem ne gre in nikoli ne bo šlo brez kratkih stikov. Žal, ali pa k sreči, ne mislimo vsi ljudje enako. Tudi v zvezi s tem ima konservator nekaj delovnih nalog.

Vsi predvideni ukrepi za varstvo snovi ob naravni ali drugi nesreči so hkrati tudi ukrepi za varstvo vsebine. Arheološko dediščino najbolj zavarujemo, kot smo rekli, v obliki dobre, pravočasno zbrane dokumentacije. Vsi načrti o vlogi spomenikov pa naj bi privedli že med odločanjem o tem, ali bi spomenik, če bi prišlo do katastrofalnega uničenja, zaradi njegove čustvene vrednosti pozneje rekonstruirali ali ne.

Potrebno se nam zdi obravnavati še ukrepe na delu dediščine, ki ni iz tistih zgodovinskih dob, ki jih interpretira pri nas arheologija. Kot je staro arheološko izkopavanje, tako je star pojav, da z arheološko raziskovalno metodo raziskujemo tudi ruševine iz mlajših obdobj, o katerih nam mnajkajo potrebni viri. Tudi za to obravnavo je praksa oblikovala nekaj splošnih in nekaj našemu gradivu prilagojenih norm. Najprej nam gre za arheološko strokovnost metode raziskovanja. Pravila razbiranja sledov v zemeljski plasti so zmerom enaka. To mora delati arheološko šolan človek. Pravilno sestavljen team za interpretacijo pa skrbi za strokovnost interpretacije izsledka. Prvo vodilo za začetek take raziskave je, da zagotovimo primerno sodelovanje med arheologom in kulturnim ali umetnostnim zgodovinarjem in drugimi potrebnimi specialisti. Prav tako je treba določiti, kdaj bomo začeli novejši objekt raziskovati z arheološko metodo. Sledovi življenja, ki se nabirajo v zemeljskih plasteh, so številni. Vsi lahko dajo kakšna spoznanja, toda širši družbeni interes gotovo velja le za nekatere. Tako lahko zagovarjamo raziskovanje »nearheološkega« objekta z arheološko metodo le na objektu ali na delu objekta, kjer pričakujemo kompleksno ali pomembno spoznanje, pa do njega z drugimi raziskovalnimi me-

todami ne moremo. Ko raziskujemo »nearheološki« objekt z arheološko metodo, najdemo mnogo predmetov še dokaj pogoste rabe in serijske izdelave. Predmeti so navadno zanimivi le v kontekstu izkopavanja, ne pa po svoji oblikovanosti. Zato se je treba pri obravnavi gradiva iz novejših dob, ki smo ga našli v zemlji, prej kot pri gradivu iz starih dob odločiti za pametno selekcijo v skladu s splošnimi načeli selekcije gradiva z izkopavanja. Muzejske oskrbe je torej z izkopavanj nearheoloških objektov deležno le izjemno gradivo. Tako arheološko raziskovanje štejemo le izjemno za samostojeni konservatorski ukrep. Pretežno je tako arheološko delo raziskovalno in znanstveno in ne sodi med specifična dela arheologa konservatorja.

Pripomočki za merjenje nekaterih arheoloških varstvenih opravil

Za združevanje sredstev, za dogovarjanje o izvedbi vsakega varstvenega dela postaja vse bolj aktualno, da pripravimo kar najbolj objektivni opis načina in dinamike arheološkega dela in stroškovnike za to delo. Tudi pri tem mora arheolog konservator opraviti mnogo strokovnega dela. Nekaj informacij in navodil, ki so bila pripravljena v Zavodu SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine, kroži v službi in so deležna zdaj pohval, zdaj posmeha. Res je, da je vsaka srednja mera krivična skrajnostim, a navodila so vendarle nastala na podlagi poglobljenega večletnega strokovnega dela in preverjanja številnih lastnih in tujih izkušenj. Zato se jih prav nič ne sramujem in se ne bojim morebitnih škodljivih posledic. Da bi preprečila dodatne, svojevoljne interpretacije, navajam ob povzetku teorije arheološkega konservatorstva glavne stvari iz teh navodil — prepričana sem, da v skupno korist.

Načela našega družbenega sistema uvrščajo v skupno porabo materialnih sredstev redno delo arheologa v zavodu za spomeniško varstvo: njegovo spoznavanje spomenikov in njihovega stanja, njegovo strokovno rast, njegovo sodelovanje pri načrtovanju in vodenje varstvenih posegov. Zraven sodi tudi pedagoško in popularizacijsko delo, obseg vsega tega pa seve sproti določajo objektivne in subjektivne možnosti. V skupni porabi so zajeti tudi stroški za delo muzejskega strokovnjaka, le da je njegovo temeljno delo bolj posvečeno razlaganju in predstavljanju izsledkov ter še nekoliko bolj kot delo konservatorja, proučevanju arheoloških najdišč. Zavarovalna izkopavanja so torej delo tako konservatorja kot kustosa v muzeju in seve tudi sodelavca v inštitutu. Delo si najbolj delijo tako, da vsak izkopava najdišče, ki mu je teritorialno in tematsko najbližje in za katero ima tudi največ izkušenj. To je bilo že večkrat zapisano in dogovorjeno, zato zdaj o teh normah sodelovanja ne bomo govorili.

Popolnoma jasno pa je, da je del zavarovalnega izkopavanja povsem v interesu investitorja in povzročitelja spremembe, zaradi katere izkopavamo. V takem primeru navadno izkopavanje edino sprosti zemljišče za spremenjeno rabo. Ko zagotavljamo možnosti za ta del zavarovalnega izkopavanja, je torej jasno, da moramo zagotoviti te možnosti po načelu neposredne menjave dela in sredstev. Zato mora investitor spremembe na zavarovanem zemljišču poravnati stroške za delo kopačev, za terensko delo ekipe, za material, za pripravo

vse potrebne dokumentacije ter stroške za osnovno čiščenje in prvo konservacijo najdenega arheološkega gradiva. Osnovno financiranje strokovne ekipe torej normalno ne sodi med sredstva, združena neposredno za zavarovalno izkopavanje.

Cenik neposrednih terenskih stroškov sestavljamo vsako leto na podlagi izkušenj v preteklem letu. Stroške kar najbolj različnih izkopavanj seštejemo in jih nato razdelimo na kvadratne metre strnjeno prekopane površine. Ugotavljamo, da je v naših krajih nekako najbolj »povprečno«³ izkopavanje izkopavanje naselbine z menjavo do treh gradbenih faz in z nivojskimi razlikami do 50 cm ali, redkeje, žganega grobišča. Množina organskih ostalin, tenke, hitro menjajoče se kulturne plasti, velika gostota žganih in seve tudi skeletnih pokopov pa prav tako kot teren z velikimi višinskimi razlikami ali debelimi plastmi terjajo več sredstev in več dela.

Tempo dela je mnogokrat še bolj odvisen od raznih neznank, pa vendar so že pred leti, tudi za rabo v Jugoslaviji, normirali, da arheolog v normalnih okoliščinah, ko mu je na voljo občasno še delo dokumentarista, usmerja in spremlja delo 6 do 10 kopačev, ti pa, ki jih pri izkopu preusmerjamo, ker morajo paziti na najdbe itd., povprečno skupno izkopljejo 10 do 15 m³ na dan. Risanje situacij v izkopišču sicer lahko dela zelo zavleče, toda z dobro organizacijo dela lahko (ko gledamo na končana izkopavanja kot celoto) na naših terenih dosegamo rezultate, ki so blizu izračunanim povprečjem.

Gotovo pa danes že mnogo ljudi поблиže pozna arheologovo delo. Tako je tudi prav, saj mnogi odločajo o njem. Ko akcijo načrtujemo in pripravljamo dogovore z investitorji, na vsak način najprej kar najbolj podobno razčlenimo vsa opravila akcije in opozorimo na predvidena odstopanja od pravil. Delo bo tako mnogo lažje in boljše. Mnogo delovanja arheologa konservatorja in tudi pisanje tega sestavka pa služi temu namenu.